

Clara Campoamor: una dona recuperada

“Y si ellas han podido, ¿Por qué no lo podréis hacer vosotras? (frase atribuïda a la mestra de na Clara Campoamor)”

Marián Suárez Ferreiro

Bona nit i moltes gràcies. Gràcies a l'Associació de Dones Progressistes, i en particular a na Fanny, per fer-me aquest agradable encàrrec. He de confessar que quan na Fanny em va parlar d'aquesta xerrada fa apenes 10 dies, poc era el que podia dir de na Clara Campoamor, més enllà dels tòpics de cultura general. Per això, vull agrair aquell oferiment perquè em va possibilitar conèixer i comprendre aquesta gran dona a qui respectava i ara, admiro molt justificadament.

També vull agrair a na Milagros Pierna la seva incondicional col·laboració que n'estic segura contribuirà a fer molt més agradable aquest acte.

Una bona part de les cites que apareixeran al llarg del text i el fil argumental les he pres del llibre - que aprofito per a recomanar -: **“La mujer olvidada. Clara Campoamor y su lucha por el voto femenino”** de n'Isaías Lafuente. Fins i tot ha inspirat el títol d'aquestes paraules si bé he fet un canvi substancial: en comptes d'una dona oblidada com diu l'autor, vull que na Clara Campoamor sigui una **dona recordada** i, sobretot, una dona **recuperada** per a la nostra memòria col·lectiva. Espero modestament contribuir a aquest desig.

Tractaré d'apropar-me i apropar-vos na Clara Campoamor, la seva lluita per a la consecució del **vot femení** a l'Espanya de la República i, ahora, oferir-vos un **passeig crític** per gairebé 90 anys de la nostra història. Així mateix, serà inevitable però molt convenient fer una reflexió sobre la **invisibilitat** de la dona a la Història, aquesta història protagonitzada per homes i escrita per homes però, sobretot, des d'un enfocament masculí, aquesta història que durant tant de temps ha relegat, i encara o fa, a les dones a la **“intrahistòria”** que deia Unamuno.

Com era l'Espanya en què va néixer na Clara Campoamor?

Na Clara Campoamor va néixer al 1888 i va morir al 1972; això vol dir que va viure l'Espanya de la Restauració Borbònica, de la Dictadura de Primo de Rivera, la Guerra Civil i el Franquisme..., francament és una pena que no hagués arribat a viure la democràcia. Aniré, doncs, pintant la seva trajectòria vital amb necessàries pinzellades històriques que permetran posar de relleu la transcendència de les seves pretensions i conquestes.

L'Espanya que va veure el naixement de na Clara era **l'Espanya de la Restauració Borbònica**. Una Espanya **rural**, amb un **fort caciquisme** fermament arrelat, una Espanya **analfabeta**, amb una espantosa **mortalitat infantil** i una esperança de vida femenina d'uns 35 anys. És l'Espanya decimonònica que havia vist néixer el **liberalisme polític** en mig de guerres civils i continus canvis de govern marcats pels “pronunciaments” (aquest mal costum de l'exèrcit d'intervenir en la vida

política que arriba fins fa 25 anys) i que havia vist com es frustrava la primera experiència republicana.

Aquesta Espanya de la Restauració fugeix de tanta inestabilitat dotant-se d'una Constitució (la de més llarga durada fins ara), la de 1876, i establint una **ficció política**: el turnisme, l'alternança pactada entre Partit Conservador i Liberal, que convertia el dret al vot en una il·lusió intranscendent. És l'Espanya galdosiana dels “cessants”. És l'Espanya que al 1890 estableix mitjançant la llei electoral **el sufragi universal...”masculí”** (que no deixa de ser un “oxímoron”, expressió amb dues paraules contradictòries: intel·ligència militar, foc amic, duaners sense fronteres...). És l'Espanya del **caciquisme i la tupinada**. *Tant llunyana, tant pròxima...*

I què es **pensa de les dones** en aquesta època? Quin és el **seu paper** en la societat?

Just un any després del naixement de na Clara, al **1889**, es publica un nou **Codi Civil** que establia que la dona era un simple **apèndix de l'home**: les dones estaven obligades a obeir el seu marit, no tenia poder d'administrar els bens, havien de demanar permís per qualsevol compra o venda... i era un poder que es projectava **“cap al passat i el futur”**. Per exemple si una dona tenia un petit negoci abans de casar-se necessitava permís del marit per continuar-ho després de casada; o si una vídua volia tornar a casar-se només podia fer-ho si el seu marit ho havia estipulat així al seu testament.

En aquests anys, insignes homes escrivien tractats sobre les dones; posaré alguns eloqüents exemples:

- Fernando Calatraveño:

“Su sistema nervioso, que domina el resto del organismo, sus trastornos periódicos, el estado de gestación y lactancia, los órganos especiales, útero, mamas y ovarios, imprimen a su organización rasgos perfectamente distintos del sexo opuesto, a más de diferencias mentológicas, y el peso de su cerebro, menor en un centenar de gramos al hombre... La mujer jamás podrá ser más que una mujer, con sus ingenuidades de niño grande, su exagerado sistema nervioso, con su reflexión escasa, su coquetería innata y su sentimiento maternal, el más grande en ella, el único que la subyuga y caracteriza de forma decisiva.”

En altres escrits seus, en parlar de la formació “universitària” de les dones arriba a dir:

“Abogada, interponiendo su valiosa influencia a favor de sus hijos cuando el padre quiere castigarlos; ingeniera, abriéndoles los caminos del bien y negándoles los dañinos pantanos del vicio; médica, guardando la higiene doméstica, educando físicamente a sus hijos.”

- Leopoldo Alas Clarín:

“En el congreso pedagógico recientemente celebrado en Madrid se ha dado el principal lugar a una cuestión que en España es prematuro plantearla en la forma radical y nada práctica en que se ha planteado: la enseñanza de la mujer.... De todo esto ha tenido mucha culpa doña Emilia Pardo Bazán... D’Emilia se presenta a defender la enseñanza de la mujer, causa por sí nobilísima, con su radicalismo, con unos aires de fronda y con un marimachismo, permítase la palabra, que hacen antipática la pretensión de esa señora, ya de suyo vaga, inoportuna, prematura y precipitada”.

Alas Clarín feia referència a la intervenció de **Dª Emilia Pardo Bazán** al Congrés Pedagògic celebrat a Madrid al 1892 en què va defensar *“la igualtat absoluta i immediata en la educació entre nins i nines”* en front dels que mantenien postures immobilistes per considerar igualtat entre homes i dones com intrínsicament impossible; aquests defensaven una formació elemental de les dones en tant que *“perfeccionaria el seu paper tradicional dins la família”*.

Vull oferir-vos també uns exemples d’un **Manual d’Urbanitat** que vaig rescatar de casa dels meus avis fa anys. És una edició corregida del 1927, per tant escrita abans, i que il·lustra a la perfecció aquest univers mental que estem tractant de descriure:

- *“La mujer tendrá por seguro norte que las reglas de urbanidad adquieren, respecto de su sexo, mayor grado de severidad que cuando se aplican a los hombres y en la imitación de los que poseen una buena educación, sólo deberá fijarse en aquellas de sus acciones y palabras, que se ajusten a la extremada delicadeza y demás circunstancias que le son peculiares...”* (*Principios Generales*)

- *“La mujer inmetódica ofrecerá, en cuanto la rodea, el mismo cuadro que ofrece el hombre inmetódico, con todas las desagradables consecuencias sociales que hemos apuntado. Pero ella no quedará en esto solo: porque comunicando su espíritu de desorden a todo el interior de su casa, al desperdicio del tiempo le seguirá el desperdicio del dinero, al mayor gasto los mayores empeños, y a los empeños la ruina de la hacienda. Además, como las costumbres de la madre de familia se transmiten directamente a los hijos, por ser en su regazo que pasan aquellos años en que se graban más fácil y profundamente las impresiones, sus malos ejemplos dejarán en ellos resabios inextinguibles, y sus hijas, sobre todo, que a su vez llegarán también a ser madres de familia, llevarán en sus hábitos de desorden el germen del empobrecimiento y la desgracia* (*Conducta en la casa*)

Doncs bé, en aquesta Espanya va veure la llum el dia 12 de febrer de 1888 na Carmen Eulalia Campoamor a les 10 del matí. Aquests són els noms que li van posar però

que ella mai va usar; va adoptar el nom de la seva àvia materna, la única que va conèixer: Clara. Va néixer al barri madrileny de Maravillas, al si d'una família modesta, la seva mare, costurera, el seu pare, tipògraf. Compten que va ser una nina sana i forta i que la seva comadrona, Casilda, va dir que apuntava a ser una cantant i que la veuríem triomfar en algun teatre de Madrid; sembla ser que el seu pare, afortunadament en poca sintonia amb l'època que vivia, va afegir que preferiria que anés a la Universitat. Va rebre el baptisme d'un mossèn anomenat Francisco Franco (ironies de la vida).

Na Clara era una nina llesta que aprenia amb rapidesa. Va aprendre a llegir de manera precoç ajudada pel seu pare que li va fer un alfabet amb peces de fusta quan tenia 3 anys; aviat va començar a ordenar ses lletres, formar síl·labes i paraules. Va tenir la sort de poder anar a escola quan molts dels nins i nines a la seva època no podien fer-ho. Allí va aprendre, com ella diu, “allò imprescindible” (doctrina cristiana, lectura i escritura, gramàtica, ortografia, les quatre regles i nocions de geografia i història d'Espanya) però també va haver de sentir i estudiar el noble ofici de ser una bona dona de la seva casa. Al llibre **“Nociones de higiene doméstica”** es recollia que

“cuando seáis adultas, tendréis que pasar la mayor parte del día en la habitación. Para las mujeres, más bien que para los hombres, se ha dicho con bastante exactitud que la habitación es la sepultura de la vida”.

Així mateix va aprendre “feines pròpies del seu sexe” i recitar poemes com aquest:

*“Aprended a hacer calceta
Y otras labores precisas,
Como el corte de las camisas;
De vestidos, el coser;
Bordar de varias especies,
El manejo de la plancha
Y, en fin, todo lo que ensancha
La instrucción de la mujer”. (Padre Codina)*

La vida de na Clara canviarà notablement amb la mort del seu pare, al que estava molt unit, quan ella té 10 anys. Podrà continuar estudiant però 3 anys després, els problemes econòmics familiars li faran abandonar els estudis i començar a treballar. Quan na Clara ha de deixar els estudis, la seva mestra que sempre li havia animat a seguir, conscient de la seva capacitat, li va fer un regal que serà fonamental per a ella; es tractava del llibre **“La mujer del porvenir” de Concepción Arenal**. La mestra li explicarà que aquest llibre havia estat escrit al 1861, que aquesta dona havia arribat a disfressar-se d'home per poder entrar a les aules de la Universitat i que s'havia passat tota la seva vida rebutjant les teories vigents a l'època que afirmaven la inferioritat de les dones envers els

homes; li dirà també que fins i tot defensà el dret de les dones a accedir al sacerdoci... i que va morir sense haver vist aconseguit els seus objectius.

Adolescència i joventut. La presa de consciència política

Na Clara es posarà a fer feina per tal d'ajudar a casa i ho farà de dependenta en diferents negocis fins que tregui les oposicions al cos auxiliar de telègrafs l'any de la setmana tràgica de Barcelona, l'afusellament de Ferrer Guàrdia i la dimissió del conservador mallorquí Antoni Maura, al 1909.

Són aquests anys de feina però sobretot d'intensa formació autodidacta. Va ser D. Marcelino, el llibrer del barri, qui li va subministrar una bona part dels llibres a aquesta voraç lectora. Alguns d'ells comencen a fer aixecar la consciència política de na Clara. Ella cita, entre d'altres, *“La inferioridad mental de la mujer”* de **Paul Julius Moebius**, prestigiós doctor alemany. Aquest individu defensava que la dona és inferior a l'home perquè té el cervell més petit, i, per tant, les àrees cerebrals que configuren la intel·ligència i preserven les capacitats creatives estan menys desenvolupades en la dona que en el home.

El coneixement de Moebius va dur a na Clara a investigar i trobar que també hi havia alguns Moebius nacionals. Així va descobrir a **n'Ángel Pulido Fernández** qui defensava al seus *“Bosquejos médico-sociales para la mujer”* que la única capacitat reconeguda de les dones era la d'engendrar i, fins i tot, advertia del perill de no complir amb aquest destí natural:

“La esterilidad prolongada, influyendo moralmente y con persistente acción sobre el carácter impresionable de la mujer, ocasiona aquí la infelicidad, allí el divorcio, en ésta la locura, en aquella otra el suicidio”.

Especialment extravagant eren les idees del Catedràtic de Psicologia i Lògica **Pedro Felipe Monlau** qui exposa al seu llibre *“Higiene del matrimonio”* la seva teoria del clítoris condicionant:

“Mujeres hay en quienes el clítoris adquiere un desarrollo considerable, como de tres, cuatro, y hasta cinco pulgadas de largo; en este caso su semejanza con el pene es completa... así es que, por lo general, esas mujeres tienen poco pecho, facciones varoniles, vello o pelo en la barba, y afición a los trabajos y ocupaciones extrañas a su sexo”.

Na Clara va descobrir sorprendida que aquest era l'autor de *“Las nociones de higiene doméstica”* que havia hagut d'estudiar a l'escola.

Na Clara passarà un temps com a funcionària a Saragossa i S. Sebastià i al 1914, amb 26 anys, torna a Madrid on treballarà com a professora de mecanografia i taquigrafia a l'Escola de Dones Adultes; compatibilitzarà aquesta feina amb altres, com secretària al diari la Tribuna. La feina a **l'Escola de Dones Adultes** la posarà en contacte directe amb la dura vida d'altres dones i va veure una possibilitat de començar a ajudar-les: dones que no havien pogut estudiar de nines i que, ara, esgotades de la feina diària, tot i així, volien aprendre. Na Clara podia passar **de la teoria a la pràctica**. També va aprendre que no només feia falta educar les nines sinó que era fonamental instruir les seves mares.

Vull fer un breu esment d'una anècdota que em comentava una professora i amiga de Menorca que treballa amb adults, la majoria dones majors de 50 anys que accedeixen per primera vegada als estudis elementals; aquesta amiga em comptava la seva experiència que anava des de l'alegria que veu en aquestes senyores quan comencen a donar les primeres passes en la lectura, escriptura,... i l'amargura d'algunes d'elles que encara troben problemes amb els seus homes per poder anar a classe, que els trenquen ses llibretes o simplement menyspreen els seus esforços...i estem a principis del s.XXI

De la mà d'una companya de l'Escola, na Clara, amb 28 anys, va poder accedir a **l'Ateneo de Madrid**, una mena de parlament paral·lel freqüentat majoritàriament per homes però al que, poc a poc, algunes dones començaven a tenir-hi accés; al 1895, n'Emilia Pardo Bazán va ingressar com a sòcia. Es discutia de qüestions socials, educació, relacions Església-Estat, noves ideologies i corrents estètiques i, com no, de l'incipient emancipació de les dones. Allí na Clara va conèixer alguns del que serien després companys de tribuna parlamentària i sobretot dones que li van ajudar a triar el seu camí de reivindicació i amb les que compartiria la seva lluita comuna. Especial menció hem de fer de na **Benita Asas**, una dona madura que denunciava amb vehemència la minusvalidesa social i política que patien les dones. Va quedar admirada de la seva convicció; na Benita havia treballat sempre i havia accedit a la Universitat amb 37 anys quan la burocràcia masculina havia decidit **obrir les portes de l'educació superior a les dones**, 40 anys després de que aquella altra dona abans esmentada, na Concepción Arenal s'hagués coat a les aules demanant el seu dret a rebre l'ensenyament universitari. Era **l'any 1910**, el mateix en què un militant socialista per primera vegada accedia al Parlament, D. Pablo Iglesias, fundador del P.S.O.E.

Però tornem a la nostra protagonista. Al 1921, amb 33 anys, decideix iniciar els **estudis de batxillerat** i en 4 anys aconseguia acabar-los juntament amb la **llicenciatura de Dret**.

La maduresa personal i política. De la Dictadura a la República.

La descomposició del sistema de la Restauració va desembocar en una Dictadura amb el consentiment del monarca Alfonso XIII. El 21 de setembre de 1923, el General Miguel Primo de Rivera posava fi al fictici sistema parlamentari i obria pas a una dictadura que duraria 8 anys. En el discurs pronunciat pel Dictador feia referència a que el nou temps venia marcat per una disciplina “**recia y viril**”, per “**un moviment d’homes**” del que estaven exclosos aquells que no sentissin “**la masculinidad completamente caracteritzada**”. No semblava aquest el context més afavoridor per a lluita feminista.

No obstant això, na Clara continua la seva frenètica activitat. Al 1925, ja com advocada, imparteix la seva primera conferència a l’Acadèmia de Jurisprudència:

“Me presento ante vosotros como una mujer que cree representar a otras muchas mujeres...hija, como tantas otras, de esa noble democracia del trabajo en que hoy aspiran a salvarse los pueblos...”

obrirà un bufet d’advocada a Madrid - com també va fer la que després serà diputada na Victòria Kent – i s’estrenarà als tribunals; fins i tot defensarà algun cas al Tribunal Suprem on es trobarà amb el que serà futur President de la República, Niceto Alcalá Zamora. Al seu bufet duia sobretot casos relacionats amb el reconeixement de fills naturals, en un temps en què només la dona era l’adúltera i en què el final de les aventures extramatrimonials sovint acabava amb un “*qui em garanteix que aquest fill és meu?*”

Va participar en la fundació de la **Societat Espanyola d’Abolicionisme** i va contactar amb altres associacions com l’**Associació Nacional de Dones Espanyoles** o la **Joventut Universitària Femenina**, que presidirà anys després. Va accedir també a fòrums internacionals i va fundar, juntament amb altres 4 advocades, la **Federació Internacional de Dones Jurídiques** (1928) .

Na Clara, en desacord amb la Dictadura, **no col·laborarà amb el règim**: no acceptarà formar part de la Direcció de l’Ateneo imposada pel govern, ni dels comitès paritaris que organitzava el Ministeri de Treball i rebutjarà la Gran Creu d’Alfons XIII que li va concedir l’Acadèmia de la Jurisprudència. Ella ja tenia clar les seves preferències polítiques; quan un periodista li va demanar “*¿Monarquia o república?*”, ella li va contestar:

“República, siempre república. Me parece la forma de gobierno más conforme con la evolución natural de los pueblos. Y, en muchos casos, la más adecuada a la situación de un país como España. La República me parece superior a cualquier otro régimen”.

Na Clara defensarà alguns dels implicats en la frustrada **sublevació de Jaca**, durant la Dictablanda de Berenguer, en una evident expressió del seu ideari republicà.

Arribem així a les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 i a la **proclamació de la República**. En mig d'una algarabia general, amb la gent celebrant-ho al carrer, **Alfons XIII partia cap a l'exili**, això sí, amb uns 85 milions de dòlars per a les seves despeses. Per cert, que 10 d'aquests anirien a sufragar el cop d'estat del 18 de juliol de 1936. La República obria una porta a moltes esperances, a moltes aspiracions... **se satisfarien les expectatives?**

La primera va ser "de cal"... El govern provisional de la República va modificar la llei electoral de 1907 amb el **Decret de 9 de maig de 1931**: rebaixava l'edat electoral als 23 anys però seguia reservant *el dret al vot als homes*. La gran concessió del Govern era declarar elegibles (sufragi passiu) *les dones i els capellans*. Na Clara va considerar que aquest reconeixement polític de les dones era un **privilegi mutilat**, però també va pensar que era una oportunitat extraordinària per canviar les coses i que havia d'aprofitar-la.

Na Clara formava part del partit **Acció Republicana**, de Manuel Azaña, des de 1929. Quan li va demanar la possibilitat d'anar en llistes, Azaña no li va donar la seva confiança. Ràpidament, es va estendre la notícia entre els cercles republicans i serà el **Partit Radical** de n'Alejandro Lerroux qui li oferirà un lloc en les llistes electorals de Madrid. Ella acceptarà en mig de les crítiques que la van qualificar com "**descarada trepadora**" i el 28 de juny aconseguia el seu escó amb el suport de 52.371 homes. Només na **Clara i na Victòria Kent** van obtenir acta parlamentària d'un total de ... 460.

L'elaboració de la Constitució de 1931. Clara Campoamor i la lluita pel dret al vot femení

Na Clara va formar part de la Comissió que s'encarregaria de redactar el projecte de la nova Constitució. La lluita començaria molt aviat, na Clara la va guanyar prou ràpid però les complicacions vindrien després.

El primer problema va sorgir amb la discussió de l'article que havia de consagrar **el dret a la igualtat**. La primera redacció deia així:

"No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, las riquezas, las ideas políticas y las creencias religiosas. Se reconoce, en principio, la igualdad de derechos de los dos sexos".

Què volia dir això de “en principio”? Na Clara va proposar incloure el sexe com a condició que no seria motiu de privilegi jurídic i eliminar “en principio”. Va ser majoritàriament acceptat i quan la diputada va demanar als seus companys perquè no havien defensat la posició inicial, un d’ells, en Ricardo Samper, li va contestar:

“Tiene usted razón, no es lógico, es...la caverna que llevamos dentro los hombres”.

Després d’aquest primer entrebanc, la situació es va tranquil·litzar i per a sorpresa de la diputada les reformes que duen a convertir **les dones en ciutadanes de ple dret** van ser aprovades amb facilitat: dret a la nacionalitat, igualtat d’home i dona al matrimoni, investigació de la paternitat i protecció de la maternitat, divorci, dret al vot...

Efectivament, a la calma relativa de la Comissió li va seguir la tempesta de la discussió davant tota la Càmera, davant totes “*les cavernes*” que la composaven. Seleccionarem algunes de les glorioses intervencions que va haver de sentir la diputada Clara Campoamor dels seus insignes col·legues:

“Traéis a la Constitución el voto de las mujeres. Permitidme que, rindiendo un fervoroso culto a esa mitad del género humano, os diga que el voto de las mujeres es un elemento peligrosísimo para la República; que la mujer española merece hoy toda clase de respetos dentro de aquel hogar español que cantó Gabriel y Galán como ama de casa; que como educadora de sus hijos merece también las alabanzas de los poetas; pero que la mujer española como política es retardataria, es retrógrada; todavía no se ha separado de la influencia de la sacristía y del confesionario, y al dar el voto a las mujeres se pone en sus manos un arma política que acabará con la República...Nosotros queremos realidades, no hablamos para la galería. Yo creo que a la mujer puede dársele el derecho pasivo, el derecho a ser elegida, pero nunca el derecho a ser electora”(*Paraules del diputat del seu partit, José Álvarez Buylla*)

La diputada contestarà al seu company de files i serà la **primera vegada en la història** que una dona parlava en el Parlament Espanyol: era **l’1 de setembre de 1931**. Recollim un extracte de la seva intervenció:

“Sr Álvarez Buylla, toda Constitución tiene mucho de reparación, toda Constitución es el triunfo que implanta el derecho de un sector o de una clase oprimida, desconocida, anulada...La teoría democrática es que el representante sea la figura exacta del representado. Si su idea pasara, el primer artículo de nuestra Constitución podría decir que España es una República Democrática y que todos sus poderes emanan del pueblo; pero para mí, para la mujer, para los hombres que estiman el principio democrático como obligatorio, ese artículo no diría más que una cosa: España es una República aristocrática, de privilegio masculino. Todos sus derechos emanan exclusivamente del hombre...Yo me he regocijado pensando en que esta Constitución será, por su época y su espíritu, la

mejor hasta ahora de las que existen en el mundo civilizado, la más libre, la más avanzada. Me he regocijado pensando en que España será el primer país latino en que el derecho de la mujer sea reconocido, marcando el rumbo a otros países. No dejéis que sea otra nación latina la que se pueda poner en la cabeza de su Constitución, en días próximos, la liberación de la mujer, vuestra compañera”.

Altra intervenció digna de menció va ser la del diputat gallec Roberto Novoa Santos, conegut patòleg que havia fet un particular estudi titulat **“La indigencia espiritual del sexo femenino”**, títol prou expressiu com per fer cap comentari. Les seves paraules no poden deixar indiferent a ningú:

“Por qué hemos de conceder a la mujer los mismos títulos y los mismos derechos políticos que al hombre? ¿Son por ventura ecuación? ¿Son acaso organismos igualmente capacitados? Por mi parte, no he sido nunca sospechoso, de largos años acá, defendiendo o postulando un criterio acerca de la inferioridad o de la capacidad mental del sexo femenino. Y esto no huele a reacción, esto no es un retorno ancestral, no es una posición reaccionaria ante un régimen o ante una convicción profundamente liberal y sentida, es la expresión de una convicción biológica de que los sexos no son desiguales, sino diversos simplemente, y que la única estructura biológica es la pareja humana.

La mujer es toda pasión, toda emoción, toda sensibilidad; no es, en cambio, reflexión, no es espíritu crítico, no es ponderación. Por mi parte, creo que podría concederse en el régimen electoral que la mujer fuese siempre elegible por los hombres, pero, en cambio, que la mujer no fuese electora.

Hoy, la mujer espanyola, lo mismo la mujer campesina que la mujer urbana, está bajo la presión de las instituciones religiosas; hay una fuerza incoercible, un movimiento absorbente para que la mujer siga una cierta trayectoria en el concierto vital, y yo pregunto: ¿Cuál será el destino de la República si concedemos el voto a las mujeres? Seguramente una reversión, un salto atrás. Y es que a la mujer no la dominan la reflexión y el espíritu crítico, la mujer se deja llevar siempre de la emoción.

Por eso, yo creo que, en cierto modo, no le faltaba razón a mi amigo D. Basilio Álvarez al afirmar que se haría del histerismo una ley. La mujer es eso, histerismo, y por ello es voluble, versátil...Y por eso me pregunto: ¿En qué despeñadero nos meteremos si concedemos el voto a la mujer?”

Els arguments bàsics que serien usats pels altres diputats ja quedaven plantejats: la dona és **retrograda** i **inculta** i està sotmesa a la influència del **confessionari** i de la seva **natura històrica**.

Les sessions parlamentàries van continuar i na Clara va haver de sentir moltes altres coses. En primer lloc, la presentació d'una esmena que establia un vot desigual per a homes i dones; aquells podrien votar als 23 anys mentre que elles haurien d'esperar als 45. No va ser aprovada però es va defensar aquesta estúpidesa amb suposats criteris científics:

“...No ha muchos años, en un congreso internacional se estimó que la edad crítica de las mujeres latinas se producía, poco más o menos, a los 45 años. Pues bien, cuando en el Parlamento de mi patria se va a tratar de dar plenitud de los derechos electorales a la mujer, traigo la cuestión de si se cree de buena fe que antes de esa edad crítica- no sé si quiero emplear otra palabra- está perfectamente capacitada la bella mitad del género humano...”

En segon lloc, es va presentar altra proposta que pretenia posposar a una futura llei electoral la regulació del vot femení. És a dir, es reconeixia el dret a vot de les dones però es considerava que si començava ja la seva aplicació, l'estabilitat de la República estaria en joc. El diputat Guerra del Río va dir:

“Nosotros compartimos los deseos y los anhelos de cuantos aspiran a la igualdad de sexos en materia electoral, pero tememos que el voto de la mujer venga a unirse a los que aquí forman la extrema derecha. Negar el voto a la mujer, no; pero que se reserve la República una arma defensiva: el derecho para concederlo en una ley electoral, para negarlo al día siguiente si la mujer vota con los curas y con la reacción”.

Com podeu imaginar, la reacció de la diputada no es va fer esperar:

“Sres. Diputados: yo no creo, no puedo creer, que la mujer sea un peligro para la República. En otras partes, digo yo, está el peligro del cura y de la reacción, no en la mujer. Yo he visto a la mujer reaccionar frente a la dictadura y con la República..Sres Diputados, después de haber afirmado que todos los españoles son iguales, ¿os atrevéis ahora a que el problema del voto lo resuelvan otras Cortes más decididas que las actuales? Hacedlo, pero habréis echado en el hemiciclo, en jirones y destrozadas, la lógica y la equidad.”

Especialment dur va ser haver de sentir a l'altra diputada de la Càmera, na Victòria Kent, pronunciar-se sobre la necessitat d'ajornar el vot de les dones. Na Victòria pertanyia al Partit Radical Socialista i la seva trajectòria vital, professional i política oferia notables paral·lelismes amb la de na Clara. Na Victòria era també un referent per a les dones de la seva època i na Clara la respectava. A la seva primera intervenció, les seves paraules van ser:

“Señores Diputados, no es cuestión de capacidad, es una cuestión de oportunidad para la República. Entiendo que la mujer, para encariñarse con un ideal, necesita algún tiempo de convivencia con el mismo ideal. La mujer no se lanza a las cuestiones que no ve claras y por esto entiendo que son necesarios algunos años de convivencia con la República, y cuando transcurra este tiempo y vea la mujer los frutos de la República en su educación y en la vida de sus hijos, la mujer será la más ferviente, la más ardiente defensora de la República”.

Per un estret marge de 40 vots, **l'1 d'octubre de 1931 es va aprovar el sufragi femení**, i amb ell, l'autèntic **sufragi universal**, per primera vegada a la Història d'Espanya. L'Associació Nacional de Dones Espanyoles va lliurar una placa a na Clara Campoamor en què estaven gravades les dates de la primera vegada que una dona havia parlat a les Corts (1 de setembre de 1931) i la de la consecució del dret al vot (1 d'octubre de 1931). No obstant això, hi haurà intents de ajornar una vegada més aquest dret mitjançant la introducció de **disposicions transitòries**: unes estableixen un període de 8 anys fins que les dones poguessin exercir el seu dret al vot, altres parlaven de la participació exclusiva a una o dues convocatòries municipals com a condició per poder fer-ho a les legislatives en una ocasió posterior, ...en definitiva, maniobres dilatòries.

Aquestes disposicions van ser discutides el dia **1 de desembre**. Na Clara estava realment esgotada quan va assistir a la sessió. Compta ella que quan arribava a les portes del Congrés es va trobar amb un diputat que li va demanar pel seu estat d'ànim i després d'un fructífer intercanvi d'opinions li va dir:

“Está luchando contra la historia. Y la historia siempre se resiste a cambiar, sobre todo cuando sólo se puede usar la palabra para combatirla”.

Aquest diputat era Francisco Pi y Arsuaga i havia defensat al 1908 la concessió del vot a les dones, això sí restringit: per a les eleccions municipals, per a dones major d'edat emancipades i caps de família. Amb anterioritat, n'Alejandro Pidal y Mon, al 1877, també ho havia proposat...sense èxit.

El debat va començar i va ser llarg. Escoltem un extracte del discurs amb què na Clara va defensar el **NO** a les disposicions transitòries:

“No sé en virtud de qué cálculos cree el diputado Peñalba que hay cinco millones de españolas que no tienen preparación política. Y de los hombres, ¿Cuántos millones de ellos están preparados? Exactamente los mismos. Los hombres no están preparados ni ciudadana ni políticamente en España; tuvo mucho cuidado la monarquía de no prepararlos, y ésa es nuestra labor presente. No habéis tenido tiempo de educar a los hombres siquiera, y claro está que no podéis hablar de educar a las mujeres. Medís al país por vuestro miedo, pero yo os digo: no seguéis el trigo verde. Una cuestión de tanta envergadura, como la de no cortar el camino del derecho a más de la mitad de la raza, se ha tratado en este sentido. Unos: la mujer votará bajo la égida del confesionario; otros: la mujer votará a los socialistas. Es decir, condicionáis el voto de la mujer por miedo de que no os vote a vosotros. Este es todo vuestro contenido filosófico.”

La votació va ser nominal i es van rebutjar les propostes per... **4 vots**, 131 en front de 127.

D'aquesta manera, el dret al vot de les dones quedava reconegut i plasmat a la Constitució. A les següents eleccions legislatives i municipals, les dones, per primera vegada a la Història d'Espanya podrien exercir aquest dret. **El 19 de novembre de 1933** va guanyar la dreta, es posava fi al Bienni Reformista i començava el que seria

anomenat Bienni Restaurador o Negre. Cap de les dues diputades de la Cambra van aconseguir ser elegides. Com es pot imaginar no seran pocs els que van **culpar a la participació de la dona** del triomf de la dreta, interpretació aquesta interessada i, sobretot, ignorant de la seva verdadera causa: la forma com es van presentar dretes i esquerres. Les dretes, unides al voltant de la **CEDA** van constituir una força única en front d'unes **esquerres dividides** que, amb una falsa sensació de fortalesa, van ser derrotades. Les posteriors eleccions de **febrer de 1936** donaran la victòria al **Front Popular**, opció electoral de les esquerres unides, envers una dreta que, aquesta vegada, anirà per separada.

Na Clara, com hem dit, va perdre l'escó i va acceptar el càrrec de Directora General de Beneficiència al govern de n'Alejandro Lerroux. La dolorosa experiència a l'Astúries de la Revolució del 34 i les discrepàncies amb el President d'un govern que s'escorava cap al feixisme amb la incorporació de ministres procedents de la CEDA duran a na Clara a renunciar al seu càrrec i abandonar la militància del Partit Radical. Selecciono algunes paraules de la carta que va dirigir a Lerroux per comunicar-li ambdues coses el 25 de febrer de 1935:

"...Las derechas españolas anticonstitucionales, enemigas resueltas de la República, no encuentran en usted, ante mis ojos estupefactos, el menor dique, la más leve barrera. Más que colaboradores, el Partido Radical ha descendido a ser el triste servidor de esas derechas. Son ellas las que han invadido, absorbido, desmenuzado y contrahecho el Partido Radical. ¿A qué secreto designio, propósito o anhelo sacrifica usted tantas cosas, señor Lerroux?... Hoy ya no me es posible transigir y callar. Perdida la confianza y la fe, nada puede retenerme en el Partido Radical..."

Uns mesos després, demanarà l'ingrés al Partit Izquierda Republicana que havia sortit de la fusió d'Acció Republicana i el Radical Socialista però serà rebutjat, amb la consegüent decepció que això li va suposar. No trobarà lloc per concórrer a les eleccions de febrer de 1936 i partirà cap a Londres des d'on viurà el triomf del Front Popular. Aquest triomf li va suposar una gran alegria i alliberació que compensava la derrota de 1933 perquè suposava que *"la mujer votó como quiso y como supo. Igual que lo habían hecho los hombres a lo largo de la historia"*.

A Londres escriurà "Mi pecado mortal", on deixa constància de la seva lluita pel vot femení, de la seva experiència personal plena d'alegries i amargures. El llibre arribarà a les llibreries en juny de 1936 i na Clara tornarà a Espanya. Viurà el cop d'estat del 18 de juliol a Madrid i partirà a l'exili dos mesos després.

GUERRA CIVIL I FRANQUISME. L'EXILI

Després de dos anys d'exili a Suïssa, na Clara s'en va a l'Argentina on arriba amb 50 anys. Tornarà dues vegades a Espanya, al 1947, curiosament el mateix any que ho feia n'Eva Perón, i al 1951. La seva intenció era quedar-se però les acusacions de **maçoneria** de que era objecte per part del règim va fer impossible que això passàs. La llei per a la repressió de la maçoneria preveia fins a 30 anys de presó. L'altra opció era rebutjar el seu passat i "ser mostrada" pel règim com exemple de **republicana penedida**; la seva coherència, una vegada més, la va mantenir a l'exili i no tornarà mai a Espanya. Al 1955 s'instal·la a Suïssa on morirà al 1972.

CONCLUSIÓ

Hem intentat amb aquestes paraules retre **homenatge** a una dona que va fer molt per nosaltres (en femení però també en masculí) i hem tractat així de rescatar-la de la invisibilitat històrica en què estava submergida, gairabé disolta, com tantes altres dones que han contribuït a construir aquesta imperfecta societat en què vivim. Vull aprofitar l'ocasió per fer un poc més visibles algunes de les nostres dones, de **les Pitiüses**; un emocionat record per a la sindicalista **Margalida Roig i Colomar**, per **n'Antònia Riquer i Escandell** –mestra i responsable de la primera escola pública d'ensenyament primari per a noies de Vila-, per **n'Aurora Pineda i Ramon** – primera universitària eivissenca, a l'any 1936 -, **na Catalina Fons i Riera** – mestra reconeguda-, **na Cristina de Montis i von der Klee** – dona liberal, defensora de la tolerància en l'educació dels joves-, **na Victorina Ferrer i Saldaña** – escriptora-, i per la mestra de l'escola pública de Formentera, **na Catalina Palerm i Company**... i, amb seguretat, em deixo moltes altres.

Per concloure, només voldria fer tres cites:

- Amb aquestes paraules he volgut seguir el consell de l'historiador Pierre Vilar: *"hem de comprendre el passat per conèixer el present"*, i jo afegiria que per fer front al futur.
- La segona és una cita trobada al darrer llibre d'aquest jove de gairebé 90 anys que és José Luis Sampredo. A la seva obra "La senda del drago" inclou una cita de la considerada Bíblia de l'Hinduïsm, el Baghavat Gitâ que diu així: *"No es digno eludir las batallas necesarias: hay que empeñarse en ellas, vayan a ganarse o no"*. Crec que na Clara Campoamor, va dur la seva lluita amb una gran dignitat, va considerar que era una lluita necessària i, en part, la va guanyar. Nosaltres hem de continuar el seu camí i guanyar-la definitivament, no la batalla sinó la guerra.

- I, finalment, faré referència a una cita atribuïda a la mestra de na Clara que tanta confiança tenia en ella. Sembla ser que el darrer dia del darrer curs de classe per na Clara, el dia que li va regalar el llibre de na Concepció Arenal, **“La mujer del porvenir”**, la mestra havia estat explicant a les seves alumnes que hi havia dones que ja havien aconseguit acabar carreres universitàries i que, fins i tot, s’havien doctorat. La mestra els va comentar que aquestes dones no sortien als diaris però que algun dia els llibres de història les reconeixerien. Sembla que la classe va acabar amb la següent frase: *“Y si ellas han podido, ¿Por qué no lo podréis hacer vosotras?”*. “Mutatis mutandis” i tenint en compte tot el que queda per aconseguir, tal vegada, nosaltres ens podrien fer la mateixa pregunta. Moltes gràcies.